

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ДЪРЖАВНАТА ИНСТИТУЦИЯ
КОМИСАРСТВО ЗА ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ

ДОЦ. Д-Р ВЛАДИМИР СТАНЕВ
ДАНИЕЛА ТАШЕВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

<https://orcid.org/0000-0002-2226-3632> | <https://orcid.org/0009-0007-1317-1772>

vgeorgievs@uni-sofia.bg | tasheva.daniela@gmail.com

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.77-115>

Получено 2024-05-18; рецензирано 2024-06-14; прието 2024-06-20; публикувано онлайн 2024-11-14

Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Всяка институция, учредена от дадено правителство, трябва да установи своя статут и място в държавния апарат, да създаде връзка с другите държавни органи. Задължително е да уреди въпроса със своето финансиране и да изработи правила за усвояване и отчитане на получените средства. Утвърдената структура на самата институция е от жизненоважно за нея значение. Не е без значение и да се определи някакъв вътрешен ред, по който тя да функционира. С всички тези проблеми се сблъсква новосъздаденото през

Настоящият текст се съсредоточава изцяло върху институционалната рамка и функциониране на Комисарството. Дейността му, особено по прилагане на антиеврейските мерки, ще бъде разгледана в следваща публикация.

1942 г. Комисарство за еврейските въпроси. Макар и да е учредено с временна цел – докато изпълни прилагането на Закона за защита на нацията и другите нормативни актове, засягащи евреите в България, то се превръща в типична българска държавна институция, с всички недъзи на бюрократичния апарат, с вътрешни борби, конюнктурна зависимост, а съдбата му е белязана от събития, случили се извън него, станали дори извън страната. Силно демонизирано в историографията заради предмета на своята дейност, Комисарството не е изследвано до този момент като държавна институция, която има специфични статут, механизми и организация.

Ключови думи: България, Втора световна война, антисемитизъм, държавна институция, бюрокрация.

* * *

УВОД

Съществуващият латентен антисемитизъм сред някои обществени групи в България е оплоден чрез привнесени извън страната идеи. Всичко това, съчетано с външен натиск, прераства през 1940 г. в държавен антисемитизъм. Приетите законодателни мерки срещу българските евреи обаче не срещат очаквания от инициаторите им обществен и институционален ентузиазъм. Между януари 1941 г. и август 1942 г. са приети няколко закона, наредби и постановления на българското правителство, посветени на еврейския въпрос, но реално те са само частично прилагани. Основната институция, която трябва да следи изпълнението им – Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ), си има съвсем други, специфично свои задачи. Неслучайно от Берлин са недоволни от ситуацията с евреите в България. При това положение сред управляващите в София назрява идеята да бъде създадена нова държавна институция, която да се посвети единствено върху прилагането на антиеврейските мерки – Комисарство за еврейските въпроси (КЕВ). Как функционира тя, каква е нейната структура, финансиране, вътрешен ред – на всичко това е посветено настоящото изследване, изградено почти изцяло върху архивни документи на самото Комисарство.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА КЕВ. ИСТИТУЦИОНАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ

Със Закона за защита на нацията (ЗЗН) от 1941 г. се поставя началото на законодателния антисемитизъм в България. Задачата на създаденото въз основа на Наредбата на Министерски съвет (МС) от 29 август 1942 г. Комисарство за

еврейските въпроси е да приведе в действие всички антисемитски мерки, приети до този момент, със съдействието на останалите ведомства. Новата държавна институция трябва да следи за прилагането на законите, насочени срещу лицата от еврейски произход в България, като в правомощията му не се включват единствено Законът за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход от юли 1941 г. и Законът против спекулата с недвижими имоти от февруари 1942 г.¹

Наредбата на МС от 29 август 1942 г. описва основните задачи на КЕВ. Комисарството има за цел първо да идентифицира лицата от еврейски произход – разширява се кръгът от хора, считани за евреи. Начините за установяване на произхода се определят от КЕВ. Наредбата на Министерския съвет още повече свива привилегиите на евреите, дадени им по Закона за защита на нацията, като Комисарството следи за тяхното прилагане. В правомощията му влизат: изработване на списъци с имена, които могат да се ползват от лицата от еврейски произход; определяне на квартали, където евреите не бива да живеят; условията, при които става наемането на квартири; с каква професионална дейност могат да се занимават; какво движимо/недвижимо имущество имат право да притежават. КЕВ осъществява и надзор над носенето и поставянето на отличителен белег (надпис) пред домовете им, както и на личен знак (еврейска звезда)², т. е. на Комисарството е възложено осъществяването на цялостния контрол върху живота и професиите на евреите в България.

Самото наименование на тази служба – Комисарство, говори много за ролята и мястото му сред държавните институции. Практиката сочи, че в следосвобожденската българска история такива се въвеждат при възникване на извънредни ситуации³. През 1881 г., по време на „Режима на пълномощията“, се назначават „чрезвычайни комисари“, които трябва да подготвят и проведат изборите за II Велико народно събрание (ВНС). След Първата световна война се появява Българско комисарство по репарациите, а през Втората световна война съществува Комисарство по снабдяването. За разлика от тях, обичайните служби към министерствата, които имат дългосрочна цел, се наричат *дирекции* – Дирекция на изповеданията, Дирекция на печата, Дирекция на полицията, Главна дирекция на железниците, Дирекция на статистиката и др. Те са вписвани в ежегодните бюджети на съответните министерства и са неразделна част от тяхната структура. В този смисъл Комисарството за еврейските въпроси

¹ *Държавен вестник [ДВ]*, № 192, 1942-08-29.

² *Пак там.*

³ Чл. 91. на Търновската конституция действително въвежда *комисари*, но не като институция, а като личности, назначавани от държавния глава, които могат да заместват министрите и да дават отговори вместо тях в Народното събрание.

е временна институция, създадена да реши конкретен проблем, за което получава огромни правомощия.

Фактът, че КЕВ е към Министерството на вътрешните работи и народното здраве, а не директно към Министерския съвет (както е Комисарството по снабдяването в същия период), намалява до известна степен неговата управленческа тежест. Това може да се обясни с нежеланието на правителството да придаде прекалена тежест на еврейския въпрос (в сравнение със снабдяването по време на война например) или с твърдата позиция на министъра на вътрешните работи Петър Габровски да запази контрол върху новата служба.

Така или иначе, КЕВ се ползва със значителна вътрешноведомствена автономия. Не бе открит нито един архивен документ, издаден от Комисарството, на който да присъства името или подписа на министъра на вътрешните работи. Ако има някакъв контрол от страна на Министерския съвет, той се изразява в назначаване и уволняване на съответния комисар и в утвърждаване бюджета на ведомството.

Първият и най-известен комисар по еврейските въпроси има правомощията сам да сключи договор с представител на чужда страна (печално известната спогодба „Белев – Данекер“), с който ангажира почти целия държавен апарат и определя съдбата на десетки хиляди хора.

КЕВ не е институция, базирана само в София. Комисарството наподобява структурата на отделните министерства в страната, има централно управление в София и местни служби, около 40 на брой, които включват еврейските общини и делегатите към тях, назначавани от комисаря. Тъй като последните са в мнозинството си длъжностни лица – околийски началници, кметове на градове, полицейски коменданти, Комисарството преплита тясно своите функции с тези на местните власти, което много спомага за изпълнение на задачите му.

За „окончателното разрешаване“ на еврейския въпрос в България, нужно е да бъде мобилизирана цялата държавна машина, която да сътрудничи с основния изпълнител – Комисарството. Механизмите за това са упоменати още в Наредбата на МС от 29 август 1942 г. Според нея комисарят по еврейските въпроси може да иска съдействие от всички ведомства за изпълнението на антиеврейските закони и наредби⁴.

Още от създаването си Комисарството поддържа връзка с Министерския съвет по различни проектонаредби, които предстоят да влязат в сила, и постановления на правителството по ЗЗН. КЕВ очаква съдействие и от

⁴ ДВ, № 192, 1942-08-29.

Народното събрание, кореспондира с Канцеларията на Двореца, където те се подписват, както и с Държавната печатница, която ги обнародва. КЕВ осъществява контакти с почти всички министерства, както и с Дирекцията на полицията, Дирекцията за гражданска мобилизация и др.⁵

Логично е Комисарството да поддържа връзки най-вече със службите от министерството, в което се намира – МВРНЗ. Тъй като КЕВ има крайно ограничен оперативен персонал (т. нар. Агентска група), който да следи за спазването на ограниченията, то разчита изцяло на най-тясно сътрудничество с полицията. Комисарят се обръща към директора на полицията, областните директори и окръжните началници с твърдението, че с помощта на полицейските органи трябва да контролират спазването на ЗЗН⁶.

Комисарството работи и в тясна връзка с Министерството на търговията, промишлеността и труда (МТПТ) по въпроса с ограниченията в професиите и определяне квотите на евреите за всеки вид дейност⁷. С Министерство на финансите (МФ) КЕВ си сътрудничи по отношение изземването от евреите ценности, търговете на техни имущества, данъците, които евреите трябва да плащат, акции от техните предприятия и др.⁸ По отношение на еврейските училища и ограниченията спрямо евреите в образователната област, Комисарството се обръща към Министерството на народното просвещение.

Има оскъдна информация за контакти с Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ). КЕВ се сблъсква с многобройни случаи на евреи, чужди поданици, чиито правителства настояват за ограниченията на ЗЗН да не се отнасят за тях. В началото на 1944 г. испански поданик от еврейски произход, секретар на аржентинската легация, е задържан от полицията за липса на знака-звезда⁹. Това става, независимо че още в края на 1943 г. тази легация предупреждава българските власти, че лицето е неин служител и те са длъжни да му съдействат при изпълнение на служебните му задължения¹⁰. Въпреки това, през май 1944 г. комисар Стомоняков нарежда този човек да бъде изпратен в лагер, защото е бил заловен със сума, която е трябвало да бъде депозирана в банка¹¹. Вероятно при подобни случаи между Комисарството и Външно министерство възниква напрежение, каквото съществува и при преплитане на функциите на двете институции по отношение на еврейските общини (като религиозни общества за тях по принцип отговаря МВнРИ) и

⁵ Централен държавен архив [ЦДА], ф. 190к, оп. 3, а.е. 61, л. 22–24.

⁶ *Пак там*, а.е. 38, л. 31.

⁷ *Пак там*, а.е. 114, л. 180; а.е. 217, л. 46.

⁸ *Пак там*, а.е. 217, л. 46.

⁹ *Пак там*, а.е. 38, л. 19.

¹⁰ *Пак там*, л. 21.

¹¹ *Пак там*, л. 18.

евреите чужди поданици. Комисарството обаче разполага с много силен съюзник в лицето на германските официални представители в България, които подкрепят всякакви мерки срещу евреите, били те и небългарски поданици.

Дейността на КЕВ по ликвидиране на еврейските имущества по необходимост го обвързва с банковата система в страната. Основна комуникация на Комисарството се осъществява с Българската народна банка (БНБ). През януари 1943 г. Централното управление на БНБ нарежда на Софийския си клон да работи активно с КЕВ, което е поело задължението да изплаща данъците на евреите към общините и държавата. Предписанието предвижда и да бъдат отблокирани сметки на евреите, а от тях да се плаща на отговарящия бирник. Клоновете на БНБ в страната са длъжни да изпълняват нарежданията на съответния делегат на Комисарството и да му изпращат квитанциите за платените данъци¹². Подобно е положението и с другите банки, в които има блокирани еврейски сметки.

Без съдействието на Главна дирекция на железниците изпращането на евреи от Македония и Беломорието към Полша не би било възможно. КЕВ си комуникира също така с Върховния комисар за военновременното стопанство към Министерския съвет. В края на март 1943 г., при продажбата на хранителни стоки, принадлежали на депортираните евреи от „Новите земи“¹³, КЕВ работи в тясна връзка с Комисарството по снабдяването и Дирекцията по закупуване и износ на зърнени храни¹⁴.

През август 1943 г. Върховният комисар за военновременното снабдяване проявява интерес към сгради, стопанисвани от КЕВ, принадлежащи на евреи, които могат да се използват като складове¹⁵.

През същия месец Върховният комисар известява КЕВ, че министър-председателят е разрешил на 14 столични фирми да задържат 14 евреи на работа до 31 декември 1943 г. След тази дата те трябва да бъдат „въдворени на местожителство в провинцията“ без изключения и отлагане¹⁶. Въпреки споменатите крайни срокове, фирмите настояват пред КЕВ да задържат свои служители специалисти с посредничеството на Върховния комисар за военновременното стопанство. ООД „Книжнина“, базирано в с. Малашевци, Софийско, твърди през декември 1943 г., че граждански мобилизираният Давид Соломон Алкалай е техническото лице в предприятието, без което ще спре

¹² *Пак там*, ф. 190к, а.е. 216, л. 53.

¹³ Под термина „Нови земи“ се разбира територии, чието администриране е предадено от Германия на българската държава, но владението им не е урегулирано с международен акт. Тук влизат голяма част от Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Моравско и др.

¹⁴ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 73, л. 63.

¹⁵ *Пак там*, а.е. 126, л. 8.

¹⁶ *Пак там*, л. 7.

цялата производствена дейност. Той е демобилизиран и му е предписано да напусне столицата, а в цялата страна няма друго подготвено лице с подобен профил. Резолюцията на КЕВ обаче е безкомпромисна – на 30 декември лицето трябва да отпътува от София¹⁷. Явно дори за Комисарството по снабдяването и в името на стопанското положение на страната не е направено никакво изключение.

Отново през декември 1943 г. друго столично дружество – „Българска промишленост“ АД, занимаващо се с общ внос за индустрията, е направило поръчки за 200 млн. лв., а единственото лице, което движи сделката, е техен служител евреин. На него обаче му е наредено да напусне столицата в най-кратък срок. Отправена е молба от страна на дружеството той да бъде оставен в София заедно със семейството си за възможно най-продължително време¹⁸. Не е ясно решението по казуса, но вероятно и в този случай отговорът е бил отрицателен.

В началото на 1944 г. КЕВ отправя питане до Комисарството по снабдяването¹⁹ и до Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, както и до Столичното комисарство по снабдяването дали в техните структури има граждански мобилизирани евреи²⁰.

Необходимостта да се ограничава движението на евреите в дадени части от столицата, да имат местожителство в определен квартал, поставянето на съответни надписи на магазините и домовете им създава интензивни контакти със Столичната община²¹. Подобно е положението с местни власти извън София, но както бе вече споменато, там те често се припокриват със структурите на Комисарството, което много ги улеснява.

По-неясни са контактите с армията. През януари 1943 г. Щабът на армията дава информация на КЕВ за развитието на еврейския въпрос в Румъния, вероятно от военното аташе там. Не се знае каква е причината Комисарството да иска съдействие от армията, при положение че в Румъния има цивилни български дипломати. По-важното е, че КЕВ е поискало подобна услуга от Министерството на войната и я е получило, което не влиза в служебните задължения на последното²². Военни лица спомагат при осъществяването на депортацията на евреите от „Новите земи“, както и при управлението и охраната на лагера край Сомовит²³. На свой ред през юни

¹⁷ Пак там, л. 4.

¹⁸ Пак там, л. 6.

¹⁹ Пак там, л. 1.

²⁰ Пак там, л. 2.

²¹ Пак там, а.е. 37, л. 14.

²² Пак там, а.е. 65, л. 14.

²³ Пак там, а.е. 120, л. 6.

1944 г. КЕВ съдейства на Щаба на армията със списъци на евреите запасни офицери²⁴.

Комисарството не само изисква от другите институции. В отговор то може да им предложи и известни облаги. От него зависи как ще бъдат разпределени между различните държавни служби конфискуваните еврейски автомобили, радиоапарати и най-вече апартаменти, складове и магазини²⁵.

Сътрудничеството между КЕВ и различните институции обаче невинаги е безоблачно. Според Комисарството, служители на други ведомства често действат извън правомощията си. Като пример може да се посочи помощник областният директор в Плевен, който се бърка в „еврейски дела“, невлизачи му в работата²⁶. Комисарството често недоволства от някои местни органи на управление, които разрешават на евреи да отиват в София и да се местят от едно място на друго без разрешението на КЕВ²⁷. Според висш служител на Комисарството дори и полицията не заслужава само похвали: „Обратното, ние от страна на полицията повече сме срещали спънки, отколкото услуги при провеждане на задачите ни. Това се дължи, може би, на желанието на някои длъжностни лица от полицията, да вземат върху си разрешаването на въпросите, възложени върху Комисарството“²⁸. Дори и банковата система създава неприятности – през февруари 1944 г. КЕВ и юрисконсултите на БНБ, Българската земеделска и кооперативна банка и Съюза на популярните банки се разминават кардинално във възгледите си относно правата на Комисарството върху блокираните еврейски сметки²⁹.

СТРУКТУРА НА КЕВ

В създаденото Комисарство за еврейските въпроси най-важната фигура е нейният началник. За комисар по еврейските въпроси на 3 септември 1942 г.³⁰ е назначен Александър Белев, човекът, по чието предложение се създава КЕВ. Той е роден през 1900 г., юрист по професия, излиза от средите на националистическата организация „Ратници за напредъка на българщината“ и е убеден антисемит. Преди да стане комисар на КЕВ, работи в Дирекция на администрацията на МВРНЗ, а после като юрисконсулт при същото министерство³¹. За отношението му към малцинствата можем да съдим от един

²⁴ *Пак там*, а.е. 63, л. 135.

²⁵ *Пак там*, а.е. 47, л. 12.

²⁶ *Пак там*, а.е. 38, л. 33.

²⁷ *Пак там*, л. 46–51.

²⁸ *Пак там*, ф. 190к, оп. 1, а.е. 348, л. 190.

²⁹ *Пак там*, л. 189.

³⁰ *Пак там*, оп. 3, а.е. 247, л. 1.

³¹ *Пак там*, оп. 1, а.е. 1, л. 7–12.

негов официален отговор по запитване на Земеделските камари през октомври 1941 г.: „... покръстването на циганите е без значение за народността им произход – православните цигани си остават цигани и не са българи“³². За отбелязване е, че той е от Лом – „Меката“ на българския антисемитизъм, градът, в който са се случили най-много антиеврейски прояви. Затова и Димитър Пешев твърди, че подборът на личния състав на Комисарството не е особено сполучлив: „Начело се постави едно лице, известно с крайните си противоеврейски настроения, което влагаше в изпълнение на службата си своите лични разбирания и настроения, решавайки често въпросите с лошо чувство“³³.

Според Наредбата от 29 август 1942 г. комисарят се назначава от Министерския съвет по предложение на министъра на вътрешните работи³⁴. Личната секретарка на Александър Белев в КЕВ – Лиляна Паница, смята, че П. Габровски го предлага на този пост, за да „угодничи на германците“, знаейки искрените му антисемитски чувства³⁵. От друга страна, причина за назначението може да е принадлежността и на двамата към „Ратници за напредъка на българщината“, както и желанието на министъра да има свое доверено лице начело на новата институция. Не на последно място, Белев е юрист, което е плюс при заемането на един толкова горещ пост.

Комисарят има извънредни правомощия³⁶. Наредбите и заповедите, издадени от него, не подлежат на никакво обжалване. Той има право да изисква от всички ведомства съдействие при приложението на антиеврейските наредби и закони. Институциите, от своя страна, трябва да искат задължителното съгласие на комисаря, преди да прибегнат до тях. Наредданията, идващи от КЕВ (респективно от него), обаче не изискват допълнително съгласуване, комисарят само се допитва до „мнението“ на съответното ведомство по даден въпрос³⁷.

С назначението на комисаря към него се създава и Съвет за еврейските въпроси. Той се състои от самия Белев, по един представител на министъра на търговията, промишлеността и труда и на министъра на финансите. В състава на Съвета се включват и управителят на БНБ, директорът на гражданската

³² *Пак там*, оп. 3, а.е. 114, л. 53.

³³ ПЕШЕВ, Димитър. *Спомени*. София: Гутенберг, 2004, с. 223. ISBN 954-9943-73-9.

³⁴ *Обречени и спасени: България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, с. 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

³⁵ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 8.

³⁶ Като комисар по еврейските въпроси Белев разполага и с лична охрана (ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 4).

³⁷ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 8.

мобилизация и един член на Върховния административен съд³⁸. Самият Белев обаче рядко взема участие в съвместните заседания³⁹.

Отначало Съветът се събира всяка седмица, но постепенно броят на съвещанията намалява и те започват да се провеждат само при вземане на важни решения. Понякога Съветът изразява недоволство от факта, че не е бил сезиран по значими случаи⁴⁰. Съветът има думата само по въпроси, касаещи прехвърляне на имот, принадлежащ на лице от еврейски произход, продаване на такъв, признаване на произход⁴¹. Основната му задача е да одобрява бюджета на фонда „Еврейски общини“, т.е. на КЕВ, за всяка година. Освен с това, Съветът се занимава с одобрение на проектонаредби и заповеди, свързани с евреите, видоизменя вече съществуващи заповеди. На заседанията се разглеждат всякакъв тип молби – за признаване на произхода, молби за разрешаване продажба на недвижими имоти, както и такива по казуси, засягащи еврейското население. Съветът одобрява искания за прехвърляне на недвижими имоти от лица от еврейски произход, за продажба на облигации, молби за отчуждаване в полза на държавата ценни книжа, принадлежащи на евреи, молби за ипотечни заеми и упражняване на професионална дейност⁴². Взетите решения се довеждат до знанието на началниците на отделения на КЕВ или на главния инспектор, който се явява заместник на комисаря⁴³.

Съветът започва да заседава на 4 септември 1942 г., т.е. почти от самото създаване на КЕВ, когато приема Правилник за вътрешния си ред⁴⁴. За годините 1942 – 1944 г. Съветът при комисаря за еврейските въпроси се събира едва 23 пъти, което за период от две години не е много. Последният му протокол носи датата 10 януари 1944 г.⁴⁵ Вероятно след опустошителната бомбардировка от този ден той не е свикван, членовете му се разпръскват из страната, а и личностите, които се изреждат на поста *комисар*, предпочитат едноличното управление пред колективните органи.

Още от създаването си, структурата на Комисарството за еврейските въпроси се състои от 4 отделения – Отделение „Административно“, Отделение за лично състояние и професионална дейност, Стопанско отделение и Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“⁴⁶.

³⁸ *Пак там*, а.е. 79, л. 1.

³⁹ *Пак там*, а.е. 47, л. 42.

⁴⁰ *Пак там*, л. 43.

⁴¹ *Пак там*.

⁴² *Пак там*, а.е. 79, л. 1–27.

⁴³ *Пак там*, а.е. 47, л. 42.

⁴⁴ *Пак там*, а.е. 79, л. 1.

⁴⁵ *Пак там*, л. 27.

⁴⁶ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 120–122; оп. 3, а.е. 247, л. 1.

Административното отделение има няколко основни задачи. То се занимава с личния състав, персоналните въпроси, канцелариите и домакинството при Комисарството за еврейските въпроси. През декември 1942 г. Отделение „Административно“ има вътрешни подразделения: *Бюро „Справки“* и *разпределително бюро*; *Архив*; *Експедиция*; *Каса* и *Домакинство*; *Статистика*; *Счетоводство*⁴⁷. Според други документи, в това Отделение има още служби, които отговарят за цялото Комисарство. Това е *Деловодството*, което се занимава с всички писма, които постъпват в КЕВ, негова отговорност е и изготвянето на архива на учреждениято⁴⁸. Началник на Отделение „Административно“ е Ярослав Калицин⁴⁹.

Освен чисто административните си функции, това отделение следи и за спазването на ограниченията от страна на лицата от еврейски произход, осъществява надзор над местожителството им и отговаря за изселването на евреите. В правомощията на отделението влизат също така ръководството и надзора над еврейските общини⁵⁰. Към отделението първоначално не се създава отделна служба, която да следи за спазване на ограниченията на евреите⁵¹. С приетия за 1942 г. бюджет на Комисарството, с който се създава Служба „Преселване и настаняване на евреите“⁵², се цели запълването на този административен пропуск. Друго специализирано поделение е Служба „Еврейски общини“⁵³. Чрез тази служба през 1942 г. КЕВ ръководи 40 еврейски общини в страната и една Централна консистория в София. Към всяка община Комисарството назначава свой делегат и консистории⁵⁴.

Отделението за лично състояние и професионална дейност започва своята активност в началото на септември 1942 г. и се ръководи от Захари Велков⁵⁵. Първоначално работата в отделението се извършва от чиновници от Министерството на вътрешните работи. През месец ноември се гласува бюджетът на поделението и се назначава редовен персонал⁵⁶. Веднага след това се пристъпва към сформирание на отделните служби – Служба „Счетоводство“ и Служба „Професионална дейност“. Една от основните задачи, с които се занимава Отделението за лично състояние и професионална дейност е разглеждането на молби от евреи за право на участие във всякакъв род

⁴⁷ *Пак там*, оп. 3, а.е. 140, л. 170–172.

⁴⁸ *Пак там*, а.е. 61, л. 9; а.е. 285, л. 49.

⁴⁹ *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁵⁰ *Пак там*, а.е. 103, л. 2; а.е. 247, л. 2.

⁵¹ *Пак там*, а.е. 247, л. 4.

⁵² *Пак там*, л. 6.

⁵³ *Пак там*, а.е. 119, л. 1–10.

⁵⁴ *Пак там*, а.е. 247, л. 7–8.

⁵⁵ *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁵⁶ *Пак там*, а.е. 247, л. 8.

предприятия за производство или търговия⁵⁷. Постъпват също така молби от евреи за продажба на движими вещи, за разрешение да останат на работа⁵⁸. Получават се различни допитвания от евреи относно професионалната им дейност. Сред отговорностите на отделението е и изготвянето и разпращането на декларации на евреи – занаятчии и търговци, които се попълват от тях и се връщат пак в учреждението, където постъпват в азбучник на Комисарството⁵⁹. Счетоводната служба към отделението се занимава със съставянето на картотеки на всички евреи в България. Изготвя и досиета на еврейските апартаменти в София и изработва окончателните списъци на еврейските търговци, които могат да упражняват професията си⁶⁰.

Стопанското отделение се подразделя на Служба „Ликвидация на еврейските предприятия, установяване на задълженията на лица от еврейски произход и конфискация“⁶¹, Служба „Управление и стопанисване на еврейските имоти“⁶² и Агентска група⁶³. През първите три месеца на 1943 г. се оформя и започва да действа и Служба „Събиране на еврейските вземания“⁶⁴, като през този период се поставят основите и на още едно подразделение – Служба „Продажба на ценности“⁶⁵. По същото време към отделението са назначени за цялата страна 191 души адвокати за ликвидатори и 43 вещи лица, експертни следователи. По чл. 37. от Наредбата на Министерски съвет от 29 август 1942 г. се създава Комисия по ликвидация на еврейски предприятия. Тя насрочва и провежда търгове за вече ликвидирани предприятия, конфискува движимо и недвижимо еврейско имущество, установява задълженията на лица от еврейски произход към кредитори⁶⁶. Службата за управление и стопанисване на еврейските имоти регистрира всички недвижими имоти на евреи и се занимава с всякакви въпроси, свързани с тях⁶⁷. Агентската група към Стопанското отделение събира сведения и извършва проверки, по дадени ѝ от Службата за управление и стопанисване на еврейските имоти задачи, както и по сигнали на „бдителни граждани“. Тя провежда и разследвания във връзка с професионалната дейност на лица от еврейски произход и извършени

⁵⁷ *Пак там*, л. 9.

⁵⁸ *Пак там*, л. 10–11.

⁵⁹ *Пак там*, л. 10.

⁶⁰ *Пак там*, л. 12.

⁶¹ *Пак там*, а.е. 103, л. 17.

⁶² *Пак там*, л. 20.

⁶³ *Пак там*, л. 22.

⁶⁴ *Пак там*, а.е. 103, л. 16; а.е. 222, л. 53.

⁶⁵ *Пак там*.

⁶⁶ *Пак там*, а.е. 247, л. 14–15.

⁶⁷ *Пак там*, л. 15–22.

нарушения по ЗЗН и всички останали антиеврейски закони⁶⁸. Формално групата се числи към Стопанското отделение, но изпълнява задачи, поставени и от другите. Само за периода 1 януари – 31 март 1943 г. Агентската група е извършила проверки по 992 случая по анонимни сигнали или по задачи, поставени вътре в отделението⁶⁹. За началник е назначен Пенчо Луков, прокурор и бивш директор на Софийския затвор⁷⁰.

Четвъртото отделение при Комисарството за еврейските въпроси – „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“, има задача да следи за редовното събиране на приходите и изразходването им, съгласно бюджета на фонда. То изработва подробни сведения, които предоставя на Комисарството⁷¹. Оглавява се от д-р Иван Попов⁷². Това е най-малкото отделение на КЕВ, но основната му дейност е от изключително значение за функционирането на КЕВ, защото се занимава с цялата финансова част в учреждението и се грижи в него да няма недостиг на парични средства.

Службите в Комисарството са наречени по дейностите, с които се занимават – една отговаря за еврейските общини, втора изселва евреите, трета следи дали се спазват квотите по професии, четвърта ликвидира еврейските имущества, пета продава конфискуваните ценности, шеста стопанисва придобитите от КЕВ недвижими имоти, седма се занимава със задълженията на евреите към частни лица и институции, както и с обратния случай – вземания на евреи. Съществува и оперативна група, която да разследва намясто неизяснени въпроси. Прави впечатление наличието на няколко счетоводни служби, които имат различни задачи. Този факт показва необходимостта от обработка на огромни масиви от данни. Изградената структура на Комисарството изглежда стройна и логична, въпреки че функциите на отделните служби неизбежно се преплитат, а понякога се и дублират.

ЧИСЛЕНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В КЕВ

През септември 1942 г. КЕВ започва своята работа с чиновници от други институции, които до този момент се занимават с еврейския въпрос, като кадрите са най-вече служители на МВРНЗ⁷³. Според Л. Паница почти целият личен състав на КЕВ идва заедно с Ал. Белев от това министерство⁷⁴. Част от отделенията не започват работа веднага, като това се дължи на малкия личен

⁶⁸ *Пак там*, л. 22.

⁶⁹ *Пак там*, а.е. 222, л. 58.

⁷⁰ *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁷¹ *Пак там*, а.е. 247, л. 23.

⁷² *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁷³ *Пак там*, а.е. 247, л. 1.

⁷⁴ *Пак там*, а.е. 47, л. 4.

състав и на липсата на подходящи помещения, където учреждението да извършва своята дейност. До средата на ноември 1942 г. Комисарството използва няколко стаи, намиращи се в сградата на МВРНЗ⁷⁵. На 18 ноември КЕВ се премества на бул. „Княз Александър Дондуков“, № 51⁷⁶, в отчуждената еврейска сграда на банка АД „Сам Патак“⁷⁷.

Според бюджета на КЕВ за 1942 г., в него трябва да има 113 щатни служители. На 1 септември 1942 г. те са само седмина. През ноември 1942 г. вече са 58 и се помещават в осем стаи. Към 31 декември численият състав вече наброява 100 души и се приближава до предвидения в бюджета. Освен щатни служители, в Комисарството има и надничари, които към 20 ноември са шестима души, а в края на декември – 64. На този етап те се използват предимно в счетоводните служби⁷⁸.

По бюджетен разчет Административно отделение на Комисарството разполага с 12 души и понеже то се занимава с цялата административна работа в КЕВ, към него се числят и 35 общи работници – чистачки, телефонистки, огняр, шофьор, портиер-разсилен, касиер, куриери, домакин на склад, счетоводител и др.⁷⁹

Отделението за личното състояние и професионалната дейност трябва да се състои от 27 души⁸⁰, а 23 са служителите на Стопанското отделение. Отделение „Счетоводно“ за фонд „Еврейски общини“ има на щат 12 служители⁸¹. Логично в него няма агенти и информатори.

Към тези хора следва да се прибавят комисарят, един главен инспектор и секретар. По този начин щатните служители на Комисарството общо са 113 души, от които 2/3 са технически персонал. Според съвременните представи комисарството е малобройна служба, но с тези хора КЕВ успява да развие бурна дейност в края на 1942 и първата половина на 1943 г. Не бива да се забравя, че към Комисарството има прикрепени голям брой т.нар. надничари, които също спадат към помощно-техническия персонал.

Бюджетът за 1943 г. предвижда малки промени в личния състав на КЕВ. Той се състои от двама души ръководство – комисар и главен инспектор, както

⁷⁵ Пак там, а.е. 247, л. 2.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ АВРАМОВ, Румен. „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 34. ISBN 978-954-07-3311-1. Румен Аврамов дава сведения коя е сградата на бул. „Княз Александър Дондуков“ № 51, но не е прав в твърдението си, че КЕВ се помещава там едва от 1943 г.

⁷⁸ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 247, л. 2.

⁷⁹ Пак там, а.е. 71, л. 18.

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Пак там, л. 19.

и прикрепен към тях стенограф. Служителите на Административното отделение трябва да са 53, които са и общи служители за цялото Комисарство. В Отделението за лично състояние и професионална дейност се очаква да работят 22 души, 31 в Отделение Стопанско и 8 души в Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“. Общо Комисарството ще има 117 души числен състав. След като през 1942 г. те е трябвало да бъдат 113 души, очаква се нарастване с четирима служители. Това слабо увеличение на личния състав е предимно в Административното и Стопанското отделения за сметка на хората в Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“⁸². Всичко това показва в кои основни насоки ще работи КЕВ през 1943 г. и съответно кои служби се очаква да бъдат по-натоварени.

Бюджетните предвиждания остават само на хартия. На практика не всички щатни места са запълнени. Към 1 януари 1943 г. персоналът наброява 104 души, 5 постоянни надничари и 59 временни, три месеца по-късно съставът е почти същият – 103 щатни, 7 постоянни надничари и 44 временни⁸³. Към 30 юни с.г. служителите са 108, непроменен брой постоянни надничари и 46 временни⁸⁴. През юли числеността на КЕВ се запазва, а към 30 септември наброява 106 щатни, 20 постоянни надничари, 50 временни и 22 месечни служители⁸⁵.

Щатните служители и надничарите не са единствените, които работят по задачите, поставени от комисаря. Липсата на структури по места се компенсира чрез делегатите към еврейските общини (поне 40 на брой), определени от КЕВ. Те се назначават от комисаря в градовете, където има евреи и обикновено вече са заели някаква длъжност в местната администрация – кметове, помощник-кметове, околийски началници и др. Тези хора получават допълнително заплащане за работата си и към КЕВ⁸⁶.

През септември 1943 г. към КЕВ има назначени и 1499 ликвидатори на еврейски предприятия, които не са щатни към Комисарството, но получават възнаграждение от него⁸⁷. Има определени и 107 вещи лица, които се заплащат като ликвидаторите⁸⁸. Например вещото лице Васил Патев получава дневна надница от 300 лв. през август 1943 г.⁸⁹

⁸² *Пак там*, а.е. 285, л. 9–13.

⁸³ *Пак там*, а.е. 103, л. 3.

⁸⁴ *Пак там*, а.е. 120, л. 1.

⁸⁵ *Пак там*, а.е. 119, л. 1.

⁸⁶ *Пак там*, а.е. 73, л. 12.

⁸⁷ *Пак там*, а.е. 222, л. 8.

⁸⁸ *Пак там*, л. 17.

⁸⁹ *Пак там*, а.е. 237, л. 31.

Към тези служители на Комисарството следва да прибавим и поне 168 членове на комисиите по продажба на движимо имущество на лица от еврейски произход⁹⁰. Комисарят може да ги назначава и уволнява, което той често прави⁹¹. Тези хора са временно назначени и след завършване на дейността си в комисиите, са освобождавани.

ПРОМЕНИ В СТРУКТУРАТА И ЛИЧНИЯ СЪСТАВ НА КЕВ

Александър Белев остава на поста *комисар по еврейските въпроси* малко повече от година. Той подава оставката си на 25 октомври 1943 г. и съгласно Царски указ⁹², издаден по-рано същия месец, е преназначен за директор на разположение при Централното управление на МВРНЗ⁹³. От документа става ясно, че Белев е заставен да напусне поста *ръководител на КЕВ*, а позицията, която трябва да заеме в министерството, не е особено престижна. Тази промяна има своето логично обяснение.

Най-главната задача, която стои за изпълнение пред КЕВ от февруари 1943 г., е депортацията на евреите, живеещи в „администрираните“ от България територии Македония и Беломорска Тракия, както и евреите, които се намират в старите предели на Царството⁹⁴. Това е сторено с тези от т. нар. „Нови земи“, а изселването на евреите от вътрешността на България е насрочено за 10 март 1943 г.⁹⁵ Комисарят Ал. Белев, вътрешният министър П. Габровски, министър-председателят Богдан Филов, както и цар Борис III се опасяват от силен обществен отпор и поради тази причина пазят решението в тайна⁹⁶. В началото на март обаче то става обществено достояние, благодарение на намесата на кюстендилската делегация, начело на която застава подпредседателят на Народното събрание Димитър Пешев, и на 9 март заповедта за депортация на

⁹⁰ Пак там, л. 29–31.

⁹¹ Пак там, л. 1–4.

⁹² Този „Царски“ указ не е точно Царски, а Регентски. Цар Борис III умира на 28 август 1943 г.

⁹³ ЦДА, ф. 190к, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

⁹⁴ Става въпрос за подписаното на 22 февруари 1943 г. „споразумение за изселването на най-първо 20 хиляди евреи в германските източни области“ от комисаря по еврейските въпроси Ал. Белев и Теодор Данекер. Небезизвестен факт е, че Ал. Белев зачертава в споразумението израза „от новите български земи Тракия и Македония“, като по този начин то става валидно и за старите предели на България (*Българи и евреи*. Ч. 2. София: Тангра ТанНакРа, 2000, с. 60. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8).

⁹⁵ ПАУНОВСКИ, Владимир; ИЛЕЛ, Йосиф. *Евреите в България между унищожението и спасението*. София: Адаса прес, 2000, с. 56–57. ISBN 954-90794-1-4.

⁹⁶ БАР-ЗОАР, Михаел. *Извън хватката на Хитлер*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и др., 1999, с. 129–131. ISBN 954-07-1329-3.

евреите е отменена⁹⁷. След този първи и неуспешен опит политиката на царя се сменя (той по-скоро иска изселване на евреите в провинцията, където да бъдат мобилизирани в трудови групи⁹⁸) и макар че комисар Белев продължава да изготвя нови планове за депортация на евреите извън пределите на страната, те не се реализират⁹⁹.

На 14 септември 1943 г. министърът на вътрешните работи Петър Габровски е уволнен от поста си¹⁰⁰ и заменен с Дочо Христов (също така антисемит, докладчик на ЗЗН в Народното събрание през 1940 г.)¹⁰¹. Месец след това последва и освобождаването на Белев.

Л. Паница твърди, че Ал. Белев си е подал оставката като комисар в знак на протест срещу спиране на депортацията на евреите¹⁰². Тази теза обаче не се потвърждава от запазените документи, а и ако е бил толкова афектиран от този факт, предполага се, че би си подал оставката още през март – април, без да чака смяната на П. Габровски.

За историка Илчо Димитров до пролетта на 1943 г. българските управляващи безрезервно вярват в превъзходството и военната мощ на Германия. Това определя и твърдия антисемитски курс на правителството. С увеличаване на съмненията в крайната победа на Хитлер, политиката към евреите се смекчава¹⁰³.

Давид Коен доразвива тази теза – след смъртта на цар Борис III Богдан Филев няма смелостта да поеме отговорността по депортацията на евреите. На 2 октомври 1943 г. новият министър на вътрешните работи Дочо Христов събира на конференция областните директори и им заявява, че след неуспеха с изселването на евреите въпросът се закрива. Евреите остават където са, даже ще им бъдат дадени облекчения, за да не тежат финансово на държавата. Една седмица след това е назначен нов комисар по еврейските въпроси¹⁰⁴.

⁹⁷ КОЕН, Давид. *Оцеляването. Сборник от документи 1940–1944*. София: Шалом, 1995, с. 31; *Българи и евреи*. Ч. 2, с. 64.

⁹⁸ *Българи и евреи*. Ч. 2, с. 75.

⁹⁹ Провалът на депортационния план за евреите от пределите на България не значи, че в началото на март не са изпратени към лагерите на смъртта в Източните области на Германия над 11 300 хил. евреи от областите Македония и Беломорска Тракия.

¹⁰⁰ ТАШЕВ, Ташо. *Министрите на България 1879–1999*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и др., 1999, с. 103–104. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

¹⁰¹ КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на холокоста. – В: *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, с. 116, 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

¹⁰² ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47. л. 19.

¹⁰³ ДИМИТРОВ, Илчо. *Равносметка*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1989, с. 51–53.

¹⁰⁴ КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“..., с. 116.

Провалът на депортацията на евреите през март, смяната на политиката по еврейския въпрос по високите етажи на властта и освобождаването на Петър Габровски от поста *министър на вътрешните работи* са главните причини и за преназначаването на Белев на друга работа. Той си отива заедно със своя патрон П. Габровски. Новата държавна политика изисква и нови кадри, които да се занимават с еврейския въпрос. Самият Габровски се оплаква, че е „жестоко“ преследван от новото правителство и в частност от новия министър на вътрешните работи Дочо Христов, който се обявява за „силна, но не насилническа власт“¹⁰⁵.

Изследователят Георги Георгиев поддържа версията, че САЩ притискат българското правителство за смекчаване на мерките срещу евреите, което би било от полза на страната. В резултат на смяната на политиката, през ноември е позволено на софийските евреи да се завърнат в столицата, еврейските трудови групи са разпуснати в безсрочен „отпуск“, а български кораби често превозват евреи до Истанбул¹⁰⁶. Неговата теза се потвърждава от дневника на Първан Драганов, който по-късно, в качеството си на министър на външните работи, заявява: „Аз знам кое може да спечели Рузвелт и американците за нас [...] Те определят отношенията си към нас от това – как третираме евреите. Дайте да премахнем закона за евреите и ще видите, че ще спечелим Америка много повече, отколкото, ако опитваме да изгонваме германците. Но за жалост – не можем сега да отменим закона“¹⁰⁷.

На мястото на Александър Белев на 9 октомври 1943 г. е назначен Христо Стомоняков, дотогавашен заместник-прокурор в Софийския апелативен съд¹⁰⁸. Стомоняков запазва и старата си позиция, поради което му се налага често да отсъства от КЕВ¹⁰⁹. Пред Народния съд той твърди, че е назначен за комисар по решение на Министерския съвет, без да се иска съгласието му, не е продължил политиката на Белев по еврейския въпрос и не е провеждал нито лично, нито чрез органите на Комисарството гонения срещу евреи¹¹⁰.

През 1943 г. има и други промени в личния състав на КЕВ. Висши служители са преназначавани от една на друга длъжност¹¹¹. Д-р Иван Попов е издигнат за главен инспектор, а неговото място като началник на Отделение

¹⁰⁵ Цит. по: ФИЛОВ, Богдан. *Дневник*. София: Издателство на ОФ, 1990, с. 634.

¹⁰⁶ ГЕОРГИЕВ, Георги. *Последните 365 дни на българската буржоазия*. София: Военно издателство, 1989, с. 291.

¹⁰⁷ *Дневник на Първан Драганов – бивши министър на външните работи от 12 юни до 1 септември 1944 година*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 33–34. ISBN 954-509-098-7.

¹⁰⁸ ЦДА, ф. 190к, оп. 1, а.е. 143, л. 7.

¹⁰⁹ *Пак там*, л. 7–11.

¹¹⁰ *Пак там*, оп. 3, а.е. 38, л. 68–70.

¹¹¹ *Пак там*, а.е. 135, л. 46, 80, 83, 84.

„Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“ се заема от Иван Гьошев¹¹². През май 1943 г. Пенчо Луков – началник на Отделение „Стопанско“ напуска. На негово място е назначен досегашният началник на Отделение „Лично състояние и професионална дейност“ Захари Велков. Тъй като софийските евреи са изселени, няма нужда от специализиран контрол върху професионалната им дейност. Затова през юни последното отделение е слято със „Стопанско“-то, с изключение на счетоводната си служба, която отива към Отделение „Административно“. Така от четири отделения в Комисарството остават три¹¹³. През ноември 1943 г. е уволнен Ярослав Калицин – началник на Административното отделение. На негово място отива д-р Иван Попов, дотогавашен главен инспектор¹¹⁴. Лиляна Паница е освободена от комисар Стомоняков малко след встъпването си в длъжност¹¹⁵.

От всичко казано по-горе се вижда, че текучеството на кадри е голямо – само за осем месеца през 1943 г. комисарят е сменен, няколко висши служители са преназначени на нови постове (някои два пъти), двама началници от Стопанско отделение, както и неговият ръководител напускат КЕВ, началникът на Административното отделение е отстранен. Всички тези промени няма как да не затруднят дейността на цялото Комисарство¹¹⁶.

Текучеството сред по-нисшия състав е още по-голямо. Непрекъснато хора напускат или са освобождавани, като при надничарите това взема епидемични размери. От данните за личния състав през 1942 и 1943 г. се вижда, че през цялото време няколко щатни чиновници са граждански мобилизирани и отсъстват. Работата в КЕВ не освобождава служителите му от задълженията на обикновените български граждани.

Станалата на 10 януари 1944 г. голяма бомбардировка над София се отразява пагубно на работата на Комисарството. Едва на 27 януари комисар Христо Стомоняков издава заповед, с която всички жени – щатни служителки и надничарки към КЕВ, се поставят в разпореждане на кмета или околийския управител на селището, в което са се евакуирали¹¹⁷. При стихийното напускане на столицата връзката между ведомството и част от служителите му се е изгубила.

На 31 януари се взема решение за наличния мъжки състав. Петдесет и двама души са разделени на няколко групи. Шестнадесет щатни служители и надничари се пренасят заедно с комисаря в Горни Пасарел, Самоковско.

¹¹² *Пак там*, а.е. 47, л. 9–10.

¹¹³ *Пак там*, а.е. 120, л. 12.

¹¹⁴ *Пак там*, а.е. 47, л. 9.

¹¹⁵ *Пак там*, л. 10.

¹¹⁶ *Пак там*, а.е. 222, л. 7.

¹¹⁷ *Пак там*, а.е. 135, л. 45.

Дванадесет души остават в София, седмина служители с по-високи длъжности, като инспектори и контрольори, стават делегати на КЕВ в градове като Горна Джумая, Хасково, Провадия, Берковица, Враца и Пазарджик. Поради тази причина се налага да бъдат уволнени досегашните делегати в тези градове. Седемнадесет служители, заемали по-нископоставени длъжности, са изпратени из страната на подчинение на местните делегати при еврейските общини¹¹⁸.

Бомбардировките продължават и след януари. Тяхното отражение върху държавната машина е описано от регента ген. Никола Михов: „Много се разхлаби нашата държава след бомбардировките и то главно по вина на чиновниците. Видяхме многото недъзи на нашата централизирана власт, а и на недоволното чиновничество“¹¹⁹. Минават месеци, но администрацията не се стабилизира. През юни 1944 г. новият министър на външните работи Първан Драганов съкрушено обобщава: „Положението, което заварихме, е почти хаос – във всички области: администрация разстроена, изпусната, негодна [...]“¹²⁰.

Очевидно е, че в тази ситуация КЕВ няма как да изпълнява задълженията си както преди. От един доклад на началника на Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“ Иван Гьошев от юли 1944 г. се вижда, че работата на отделението е крайно затруднена – в него има само двама служители – един началник и една контрольорка. Но трудностите не са само от рязко намаления състав. Цялата държавна администрация, както и частните предприятия, не функционират ефикасно. Кредитните институции, с които Комисарството преди си е взаимодействало ежедневно, са разстроили дейността си, пощата работи нередовно. Банка „Български кредит“ вече дори не уведомява КЕВ за преводите към еврейските общини. Поради тези причини работата на отделението се е ограничила до поддръжката на ежедневната кореспонденция. Но и при този силно намален обем на работа, това не е по силата на наличния състав. Затова Ив. Гьошев иска прехвърлянето на поне още един чиновник от другите отделения¹²¹, което едва ли се е случило.

В края на същия месец Христо Стомоняков е освободен от длъжността си *комисар за еврейските въпроси*¹²². Причините за това остават неизвестни, данните са недостатъчни, за да се направят сериозни предположения. Единствена податка дава дневникът на регента ген. Н. Михов: „Багрянов се срещнал с консисторията. Не се оплаквали толкова от закона, колкото от

¹¹⁸ Пак там, л. 7.

¹¹⁹ МИХОВ, Никола. *Дневник 19 септ. 1943 – 7 септ. 1944 г.* София: ИК Синева, 2004, с. 74. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

¹²⁰ *Дневник на Първан Драганов...*, с. 38.

¹²¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а. е. 366, л. 5.

¹²² Пак там, оп. 1, а. е. 143, л. 3.

приложението му, където имало прекалености¹²³. Може би смяната на Стомоняков е свързана с опитите на новия министър-председател Иван Багрянов да демонстрира завой във вътрешната и външната си политика. На мястото на досегашния комисар за еврейските въпроси, със заповед на Министерския съвет, на 31 юли е назначен Богомил Протич, дотогавашен подпредседател на Софийския областен съд. Протич заема този пост до 14 септември 1944 г., когато се връща на работа в Министерството на правосъдието.

По сведения на германците правителството на Ив. Багрянов е решило да отмени всички ограничения на ЗЗН, отнасящи се за евреите, а Комисарството за еврейските въпроси да бъде закрито¹²⁴. С постановление на Министерския съвет от 31 август 1944 г. (според Г. Георгиев то е от 28 август¹²⁵) КЕВ е разтурено, като неговите активи, имущество и архив се прехвърлят към МВРНЗ. Законът за защита на нацията на практика е отменен. Еврейските имущества се реституират на предишните си собственици, а еврейските общини си връщат автономния статут¹²⁶. Новото правителство на К. Муравиев заявява публично, че ще третира еднакво всички български граждани, без разлика на вяра и народност. На 5 септември то премахва официално изключителните закони, в това число и ЗЗН¹²⁷. Правителството обаче няма нито времето, нито възможността да изпълни своите намерения.

На 9 септември 1944 г., с навлизането на частите на Червената армия в България, се установява правителството на Отечествения фронт (ОФ). Ключовите министерски постове се заемат от представителите на Българската работническа партия (комунисти) (БРП(к), което определя нейната първостепенна роля в управлението на страната¹²⁸. БРП(к) се е обявила против антиеврейските мерки още със създаването на ЗЗН, а през годините 1940 – 1944 г. предприема отделни действия в защита на евреите¹²⁹. Не без значение е и фактът, че немалко евреи се включват във въоръжената съпротива.

Новата държавна политика помита и Комисарството за еврейските въпроси наред с други институции. Правителството на ОФ начело с Кимон Георгиев си поставя за задача ликвидирането на цялото антиеврейско

¹²³ МИХОВ, Никола. *Цит. съч.*, с. 156.

¹²⁴ *Обречени и спасени...*, Документ № 135, с. 455.

¹²⁵ ГЕОРГИЕВ, Георги. *Цит. съч.*, с. 292.

¹²⁶ *ДВ*, № 193, 1944-09-05.

¹²⁷ МУРАВИЕВ, Константин. *Събития и хора*. София: Гутенберг, 2004, с. 342, 348. ISBN 954-9943-67-4.

¹²⁸ КАЛИНОВА, Евгения; БАЕВА, Искра. *Българските преходи 1939–2005*. София: Парадигма, 2006, с. 39–40. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

¹²⁹ БАР-ЗОАР, Михаел. *Цит. съч.*, с. 193–194.

законодателство. С Наредба-закон от 8 септември 1944 г. се амнистират всички „престъпни деяния“, извършени до тази дата по ЗЗН, Закона за еднократния данък и Закона за защита на държавата (ЗЗД). Предвижда се обезщетяване на лицата, пострадали от първите два закона¹³⁰. С цел да се завърши ликвидирането на КЕВ, Б. Протич е заставен да го напусне, а като временен комисар за еврейските въпроси е назначен Исак Францес. Негова първа работа е да стартира серия от уволнения в КЕВ, което е напълно очаквано, предвид променената политическа ситуация¹³¹. От 15 септември до 4 октомври 1944 г. ръководният състав на КЕВ се подменя изцяло с евреи: комисар – Ис. Францес; началник на Отделение „Административно“ – Исак Катаривас; началник на Отделение „Стопанско“ – Якоп Ешуа; началници на служби – Шалом Ешкенази, Бенжамен Данон, Исак Ешкенази¹³².

Последните документи, издадени от Комисарството, са от месец октомври 1944 г.¹³³ Не е ясна датата на окончателното му ликвидиране.

ВЪТРЕШЕН РЕД В КЕВ

Всяка институция, за да може да функционира, и то ефикасно, се нуждае от вътрешни организационни механизми. Те трябва да са в пряка връзка с основната дейност на съответната структура.

Общите организационни принципи на Комисарството са упоменати в Правилника за вътрешния ред и деловодството. Той съдържа данни за механизмите на действие на Канцеларията и цялото Деловодство, Архивът и регистратурата, Разпределителното бюро и Бюро „Справки“, както и за организирането на служителите на КЕВ¹³⁴. Правилникът определя начина на работа в Комисарството, изготвянето на различните преписки и знаците, които се слагат на писмата, дори цветът на молива, с който си служи комисарят и този – за началниците на отделения¹³⁵.

Комисарят подписва само някои от писмата, които се изпращат от КЕВ – тези за кореспонденцията с Двореца, писма до министри, до Министерския съвет или до председателя на Народното събрание, както и докладите от негово име¹³⁶.

¹³⁰ ДВ, № 196, 1944-09-08.

¹³¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 288, л. 130–131.

¹³² Пак там, а.е. 333, л. 320–322, 345.

¹³³ Пак там, а.е. 134, л. 13.

¹³⁴ Пак там, а.е. 61, л. 3; а.е. 285, л. 43.

¹³⁵ Пак там, а.е. 285, л. 41.

¹³⁶ Пак там, а.е. 61, л. 11; а.е. 285, л. 51.

Справки за дейността на Комисарството се дават от телефонната служба и Разпределителното бюро. Такива по лични въпроси се предоставят само от главните докладчици или техните началници. Деловодството и Архивът дават сведения на различните институции относно движението на преписката им. Други служители на учреждението нямат право на каквито и да е било обяснения или справки, обратното се счита за нарушение на вътрешния ред в Комисарството¹³⁷.

Описът на делата (Архивът) се изготвя въз основа на предварително определен план и е изпълняван от служител на администрацията, който следи и за тяхното поддържане. Задължително е означаването на делата с цифри, като първата показва за кое отделение се отнасят, а с втората цифра – съответната служба. Личните досиета на лица не-евреи се означават с малко име или с буква и цифра. Тези, на лица от еврейски произход – с малкото им име и буква, посочваща областта, в която е постоянният адрес на лицето, например – БМ – Беломорска област и т.н.¹³⁸ Всяко деловодство и архив води две картотеки – за преписки и кореспонденция¹³⁹. Към делата се поставят само вече решени преписки¹⁴⁰. В Правилника е определено дори по колко знака трябва да напишат дневно машинописките в канцеларията¹⁴¹.

Вътрешният надзор е много важен за КЕВ. Според Правилника, комисия, съставена от началника на Административното отделение, началника на Канцеларията и главните инспектори към КЕВ, издава в края на всяко тримесечие разпоредби, с които се цели подобряването на ефективността на работа в Комисарството¹⁴², и тя осъществява контрола. Всеки четвъртък началниците на отделения се събират на заседание, където се обсъжда извършената през седмицата работа¹⁴³. Изискват се подробни сведения за седмичната заетост на всяка служба и всеки чиновник в Комисарството. Александр Белев ги преглежда редовно и пише резолюции върху тях. Тези отчети обхващат реално дейността за пет дни и само изработването им вероятно отнема цял ден на някой служител¹⁴⁴. Подобни отчети са до известна степен безсмислени, тъй като дават броя на писмата, получени в КЕВ или изпратени от него, направените справки, издадените заповеди и пр., което запълва стотици страници с техническа информация. Отчетите на някои

¹³⁷ Пак там, а.е. 61, л. 12.

¹³⁸ Пак там, а.е. 285, л. 52.

¹³⁹ Пак там, а.е. 61, л. 14.

¹⁴⁰ Пак там, л. 13.

¹⁴¹ Пак там, а.е. 61, л. 15; а.е. 285, л. 55.

¹⁴² Пак там, а.е. 61, л. 1.

¹⁴³ Пак там, л. 18; а.е. 285, л. 57.

¹⁴⁴ Пак там, а.е. 108, л. 23.

служби са много подробни, рапорти се дават от всеки един от служителите – подначалника, машинописките, надничарите и т.н.¹⁴⁵ И това е нормална практика поне за периода ноември 1942 – септември 1943 г.¹⁴⁶, за който съществуват пълни данни.

В КЕВ господства строга отчетност, дори се изготвят подробни инвентарни списъци с наличния брой мастилници, кошчета, закачалки, знае се точното количество ножици, перфоратори, кофи за вода и др.¹⁴⁷

Показателно за реда, който цари в Комисарството, е гневната заповед на Белев от 12 юни 1943 г., в която той прави бележка на служителите, че не спазват въведените знаци върху бланките и по този начин спъват правилния ход на преписките¹⁴⁸. Както споделя един служител на КЕВ, доста често преписките се губят поради нехайство. И то въпреки въведената практика да се правят по няколко преписа от абсолютно всички документи, което според служителите от ведомството е ненужно¹⁴⁹.

Влизането на външни хора в КЕВ извън приемните часове е строго забранено, допустимо е само за Бюро „Справки“ и агентските стаи. Но и тогава се изисква съгласието на съответния чиновник и бележка с данни за посещаемото лице¹⁵⁰.

Служителите на Комисарството са длъжни да се явяват на работа точно в определеното време, защото 5 минути след него входовете се затварят и чиновниците имат право да влязат само след като докладват закъснението си в Бюро „Справки“. Същият ред важи и след връщането им от обедна почивка. Излизането на служители в работно време може да се случи единствено с позволение от началника на съответното отделение. Чиновниците могат да излизат по-късно на обедна почивка само с разрешение от началника им. Дежурният през деня началник е длъжен да проверява присъствието на всички служители преди и след времето за обяд¹⁵¹.

Работното време в Комисарството е същото, както в другите държавни институции. През ноември 1943 г. обаче то е променено – от 6:45 сутринта до 14 ч., без почивка¹⁵².

Чиновниците на КЕВ нерядко са претоварени с работа, често им се налагат и ограничения в свободното им време. Началникът на Служба

¹⁴⁵ *Пак там*, л. 24.

¹⁴⁶ Повече за тези отчети вж.: ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 222.

¹⁴⁷ *Пак там*, а.е. 247, л. 45.

¹⁴⁸ *Пак там*, а.е. 217, л. 75.

¹⁴⁹ *Пак там*, а.е. 348, л. 189.

¹⁵⁰ *Пак там*, а.е. 61, л. 17; а.е. 285, л. 56.

¹⁵¹ *Пак там*, а.е. 61, л. 16; а.е. 285, л. 56.

¹⁵² *Пак там*, а.е. 73, л. 11.

„Ликвидация“ в свой рапорт твърди, че редовно задържа трима служители по един час по обед, след работа и в празнични дни преди обяд. При това без допълнително възнаграждение. Много други негови служители остават извън работно време, за да се свърши целият обем от работа „поради претрупаността на службата“¹⁵³.

Около изселването на софийските евреи служителите на Отделение „Стопанско“ работят без почивка и без почивен ден. За дванадесетдневен период те полагат извънреден труд от средно 50 часа¹⁵⁴, което си е почти цяла работна седмица.

Общо 81 служители на КЕВ полагат извънреден труд между 22 май и 22 юни 1943 г. във връзка с изселването на евреите от София, за което им е определено допълнително възнаграждение от няколко хиляда лева¹⁵⁵.

* * *

Макар и със строги правила за работа, КЕВ е нормална държавна служба. Нерядко служители са уволнявани поради недобросъвестност във финансово отношение или за мудност при извършване на някакъв тип работа¹⁵⁶. Те са освобождавани от служба понякога със странната формулировка „уволнявам... по подаване оставка“¹⁵⁷, която вероятно се е харесвала на Ал. Белев.

Комисарят редовно разписва разрешителни за отпуск¹⁵⁸, но при одобряване молби за няколкодневен домашен отпуск това се приспада от годишния платен такъв на служителя¹⁵⁹. За висшите чиновници в КЕВ обаче отпускът явно е лукс. Подначалничката на Отделение „Административно“ Мария Павлова моли за домашен отпуск от 15 дни, тъй като не си е вземала такъв от 21 месеца, а и споделя: „... чувствавам се много уморена и съм на края на силите си“. Молбата ѝ е удовлетворена и получава цели 30 дни отпуск, и то по болест¹⁶⁰.

Комисарят често глобява чиновници на КЕВ¹⁶¹, наказана е служителка, че без разрешение е отсъствала от работа два дни¹⁶², друг е направил това за

¹⁵³ Пак там, а.е. 222, л. 27.

¹⁵⁴ Пак там, л. 65–67.

¹⁵⁵ Пак там, л. 125–127.

¹⁵⁶ Пак там, а.е. 73, л. 13.

¹⁵⁷ Пак там, а.е. 135, л. 44.

¹⁵⁸ Пак там, а.е. 134, л. 169.

¹⁵⁹ Пак там, а.е. 135, л. 48.

¹⁶⁰ Пак там, а.е. 333, л. 255.

¹⁶¹ Пак там, а.е. 134, л. 170.

¹⁶² Пак там, а.е. 135, л. 48.

цели 10 работни дни, за което е наказан с лишаване от заплата за тях¹⁶³. Глобата за отсъствие един ден е 100 лв.¹⁶⁴

Стефка Игнатиева – книговодителка, е наказана през юли 1943 г. със заповед от Белев с глоба от 100 лева „за некоректно държание спрямо една от колежките през служебно време“, като е предупредена, че при втори случай от подобен характер наказанието ще бъде много по-строго¹⁶⁵. Същото постига и началника на служба при КЕВ Славчо Хаджийончев – удържани са му 300 лв. от заплата, „за гдето, въпреки, че е бил изрично предупреден, е прегледал поверителна преписка, дадена за работа на друго длъжностно лице“¹⁶⁶.

Тези сурови правила, които са наложени в КЕВ, по-скоро могат да се определят като нормални, дори задължителни за ефективното функциониране на която и да е институция във военно време. Ръководството на КЕВ явно се стреми да осигури необходимата вътрешна дисциплина за постигането на добри резултати. Отделен е въпросът, че неговата дейност е насочена срещу част от населението на страната.

* * *

Както във всяка служба, работният колектив си има свои вътрешни и неписани правила. Строгите разпоредби не могат да спрат интригите, така характерни за живота в една нормална българска институция. Въртят се клюки за интимна връзка между Белев и секретарката му Лиляна Паница. „Целта ѝ беше да се ожени за Белев“, споделя колежката им Мария Павлова¹⁶⁷. За потвърждение на тези слухове може да се смята и намерената чернова на писмо до Белев от Лиляна Паница, от което се разбира, че Белев я е изоставил¹⁶⁸. Вероятно за отмъщение, Паница предупреждава някои от софийските евреи за планираната депортация на 10 март 1943 г. или поне такава е версията на Бар-Зоар¹⁶⁹. Паница не отрича симпатиите си към Белев, но твърди, че всъщност има връзка с колежката си Илия Добревски – подначалник на служба в КЕВ¹⁷⁰. Самата тя заявява, че Белев имал силни чувства към Лиляна Стойка, която „го управляваше, както искаше“¹⁷¹.

¹⁶³ Пак там, л. 165.

¹⁶⁴ Пак там, л. 209.

¹⁶⁵ Пак там, а.е. 230, л. 153.

¹⁶⁶ Пак там, л. 161.

¹⁶⁷ БАР-ЗОАР, Михаел. *Цит. съч.*, с. 88.

¹⁶⁸ Пак там, с. 89, 257.

¹⁶⁹ Пак там, с. 91.

¹⁷⁰ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 10.

¹⁷¹ Пак там, л. 14.

Освен сложните любовни отношения, в Комисарството се носи слух, че самият Белев е от еврейски произход. Той сам признава, че има и италианска кръв¹⁷². Може би точно „нечистият“ си произход комисарят е искал да компенсира с безкомпромисен национализъм.

Друг широко разпространяван слух е, че КЕВ се управлява от ратниците¹⁷³. Това е доста близко до истината, тъй като не само Ал. Белев, но и И. Гьошев, Я. Калицин, както и д-р Ив. Попов са от средите на „Ратници за напредъка на българщината“¹⁷⁴. За последния се носи мълвата, че преди постъпването му в Комисарството е съден за злоупотреби като чиновник¹⁷⁵. В КЕВ често има съмнения, че някои хора са повишавани не по заслуги, а за да получават по-висока заплата.

Един висш служител споделя: „Прави впечатление многото жени в Комисарството“, което според него допринася за интригантската атмосфера на „Дондуков“ № 51. Същият е убеден, че „персоналният въпрос при Комисарството не е уреден правилно“. Върху едни служители са струпани повече отговорности, а други „поради фаворизация или негодност са стояли почти без всякаква работа“. При едно прегрупиране на службите и задържане само на кадърните хора, според същия служител, персоналът може да се съкрати поне с 20 – 30 процента. Нещата не са правилно подредени и в йерархически план – на високи постове се държат чиновници, които с нищо не са допринесли за ръководените от тях служби, а по-подготвени са оставени на ниски позиции¹⁷⁶. Очевидно и личният състав от мъжки пол не е имунизиран срещу вътрешнослужебни дразги, съперничества и сплетничество.

ФИНАНСИРАНЕ НА КЕВ

Никоя държавна или частна структура не може да съществува и да действа без осигурени средства. Комисарството за еврейските въпроси не прави изключение. Бюджетът на Комисарството е прикрит под названието Фонд „Еврейски общини“¹⁷⁷. С това вероятно се цели да се покаже, че КЕВ не зависи от държавно финансиране. То е замислено като самоиздържаща се структура, т. е. да не тежи на плещите на данъкоплатците, с изключение на тези от еврейски произход.

¹⁷² Пак там, л. 15.

¹⁷³ Пак там, л. 42.

¹⁷⁴ Пак там, л. 42.

¹⁷⁵ Пак там, л. 4.

¹⁷⁶ Пак там, оп. 1, а.е. 348, л. 189–190.

¹⁷⁷ Пак там, оп. 3, а.е. 71, л. 2; а.е. 327, л. 68.

Правилникът за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“, или иначе казано бюджетът на Комисарството, се утвърждава от Министерския съвет по доклад на министъра на вътрешните работи. Не се допуска изразходването на повече средства от предвидените в бюджета, но при нужда могат да се прехвърлят пари от едно перо в друго по решение на Съвета при комисаря и с одобрението на министъра на вътрешните работи. При неотложни нужди от кредити Съветът може да гласува извънредни такива¹⁷⁸.

Преди да влезе в сила, проектоправилникът за бюджета е прегледан и от Дирекция на държавния бюджет и отчетност. Оттам правят предложения, някои от които влизат в крайния вариант на Правилника. Дирекцията се опитва да намали предвидените за КЕВ средства за кола, мебели и др., според нея командировките трябва да се подписват не от комисаря, а от министъра на финансите. Дирекцията предлага разходите на КЕВ да не се отчитат по Закона за бюджета, отчетността и предприятията, както се прави във всички държавни служби. Може би това се дължи и на факта, че няма да разходва бюджетни средства.

В крайна сметка различни държавни служби проучват проектоправилника и правят своите предложения пред вътрешния министър П. Габровски¹⁷⁹.

Бюджетът на КЕВ се съставя за календарна година и се управлява от комисаря с помощта на Съвета при него¹⁸⁰. В Наредбата за извънреден бюджет на фонда „Еврейски общини“ от началото на септември 1942 г.¹⁸¹ се очаква приходът да бъде 110 млн. лв., и то само между 1 септември и 31 декември 1942 г.¹⁸²

Според окончателния Правилник за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“, приет от Съвета на 7 септември 1942 г., КЕВ се финансира от фонда „Еврейски общини“. Този фонд се попълва чрез отчисления от блокираните еврейски сметки в банките – 5% от сумите под 100 хил. лв., 8% от тези между 100 хил. и 300 хил. лв., 10% от сметките до 1 млн. лв. и 12% от тези над 1 млн. лв. Освен тях приходите за Комисарството идват от съществуващите такси и налози, събирани до този момент от еврейските общини, от таксите за документи, които ще бъдат издавани от КЕВ, от всички налични имущества на еврейските религиозни и училищни общини и еврейски дружества с идеална цел, както и от случайни постъпления¹⁸³.

¹⁷⁸ Пак там, а.е. 63, л. 27–31; а.е. 71, л. 4–8; а.е. 216, л. 11–14; а.е. 327, л. 70–73.

¹⁷⁹ Пак там, а.е. 71, л. 16.

¹⁸⁰ Пак там, а.е. 63, л. 26; а.е. 71, л. 3; а.е. 216, л. 10; а.е. 327, л. 69.

¹⁸¹ Пак там, а.е. 71, л. 17.

¹⁸² Пак там, л. 20.

¹⁸³ Пак там, а.е. 63, л. 26; а.е. 71, л. 3; а.е. 216, л. 10; а.е. 327, л. 69.

Предвидено е в бюджета на КЕВ да постъпят през 1942 г. 110 млн. лв. От тях 100 млн. се очакват да дойдат от „законния процент“ (законен, защото е според Наредбата на Министерския съвет от 29 август 1942 г.) върху блокираните в банките суми, 5 млн. от еврейските религиозни и училищни институции и дружества с идеална цел, 4 млн. от такси и облози¹⁸⁴. От такси от удостоверения са предвидени 900 хил. лв., от случайни приходи (най-вече значки) се очакват 100 хил. лева. Разрешените разходи за заплати възлизат на 2 312 264 лв. (от тях 322 хил. са за пенсионен фонд), както и средства за командировки – 300 хил. лв.; за външни лица (надничари) – 400 хил. лв.; за допълнителни възнаграждения на служителите от КЕВ за извънреден труд – 150 хил. лв.¹⁸⁵ За поддръжка на Комисарството, наем на помещения, мебели, канцеларски разходи са предвидени 4 млн. лв., за еврейските общини – 6 млн., а за помощи за бедни евреи – 5 млн. лв.¹⁸⁶

Реално приходите, които постъпват в КЕВ за 1942 г., са 86 501 505 лв., а разходите – 10 351 899. В края на бюджетната година има остатък от 76 150 106 лв.¹⁸⁷ От документите се вижда, че Комисарството не е изпълнило перата за приход от такси и облози, както и „законния процент“ върху блокираните еврейски сметки, но пък предвидените „случайни приходи“ са надминати многократно – при планирани 100 хил. лв. реално са получени почти 2 и половина млн. лв. Тези „изненадващи“ постъпления си имат своето обяснение. За всяко разрешение за теглене от блокираните сметки на евреите КЕВ събира такса от 50 лв.¹⁸⁸. Това, разбира се, не е единствената такса, която дължат лицата от еврейски произход. Такава има и за изселване в чужбина¹⁸⁹, като това става чрез облепване на съответните книжа със специална марка¹⁹⁰, т. е. на този етап няма и помен от идея за „окончателно решение“ на еврейския проблем.

В приходната част има недобор от близо 23 и половина млн. лв.¹⁹¹, но тъй като не са достигнати предвидените разходи нито за заплати, нито за командировъчни, както и за надничари, наем, канцеларски материали, поддръжка и др.¹⁹², окончателната равностетка за 1942 г. показва, че в края на годината Комисарството е на плюс с над 76 млн. лв.

¹⁸⁴ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 116; оп. 3, а.е. 216, л. 71.

¹⁸⁵ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 117; оп. 3, а.е. 216, л. 72.

¹⁸⁶ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 118; оп. 3, а.е. 216, л. 73.

¹⁸⁷ *Пак там*, оп. 3, а.е. 247, л. 35.

¹⁸⁸ *Пак там*, а.е. 64, л. 49.

¹⁸⁹ *ДВ*, № 251, 1942-11-12.

¹⁹⁰ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 73, л. 97.

¹⁹¹ *Пак там*, а.е. 247, л. 36.

¹⁹² *Пак там*, л. 37.

Бюджетът на Фонд „Еврейски общини“ за 1943 г. възлиза на 196 213 236 лв. Толкова трябва да са разходите, толкова трябва да са и приходите¹⁹³. Очакваните постъпления са разпределени по следния начин – 12 млн. от такси и облози, събирани от еврейските общини, 500 хил. от училищните и религиозните имоти на еврейските общини и 100 млн., предвидени от „законен процент“ върху сумите по блокирани сметки на евреи в български банки. Другите няколко милиона са предвидени от „случайни приходи“, такси за издавани от КЕВ документи, от конфискувани сметки и др. Голямо приходно перо на КЕВ представляват и 76-те млн. лв., неизразходвани от 1942 г.¹⁹⁴ КЕВ не връща в държавния бюджет сумите, които са му останали неизползвани от предходна бюджетна година, каквато е практиката при останалите държавни структури. Тези приходи не са дошли от държавния бюджет и няма логика да отидат там. Това положение дава възможност на Комисарството да натрупва с времето огромен резервен фонд.

Съгласно бюджета, се движат 8 100 000 лв. разходи за заплати, 500 хил. лв. – за командировки, 700 хил. лв. – за „заседателни“, 800 хил. лв. – възнаграждения и осигуровки за надничари. За наем и поддържане на помещения отива 1 млн. лв., за разходи за мебели и канцеларски материали са предвидени почти 2 млн. лв., за еврейските общини (с включени заплати в тях и др.) очакваните разноси възлизат на 30 млн. Бюджетът планира 15 млн. лв. разходи за лагери, изселване и преместване на евреи¹⁹⁵.

Както обикновено, реалността е различна от предвижданията. Според отчета на Комисарството за първото тримесечие на 1943 г. (януари, февруари и март) приходите в учреждението са по-малко от разходите. Постъпленията възлизат на почти 25 млн. лв, а са изразходвани 30 690 хил. лв. 90% от тези приходи са от „законния процент“ върху блокираните сметки. Но КЕВ успява да се справи с баланса, благодарение на 76 млн. лв. наличност от 1942 г.¹⁹⁶

Като постъпления за първото тримесечие трябва да отбележим и въведените от КЕВ през февруари 1943 г. нови такси и данъци за лицата от еврейски произход. Евреите са длъжни да плащат такси за сватба, погребение, религиозни обреди¹⁹⁷. Отново през февруари 1943 г. КЕВ обявява, че всеки еврей ще плаща араха (религиозен данък), без разлика на пол и възраст. За целта се попълват декларации за видовете дейност, която се изпълнява, за блокирани сметки, притежание на недвижимо имущество¹⁹⁸. При

¹⁹³ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 124; оп. 3, а.е. 285, л. 2.

¹⁹⁴ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 125; оп. 3, а.е. 285, л. 3.

¹⁹⁵ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 126–128; оп. 3, а.е. 285, л. 4–8.

¹⁹⁶ *Пак там*, оп. 3, а.е. 103, л. 24.

¹⁹⁷ *Пак там*, а.е. 63, л. 54–59.

¹⁹⁸ *Пак там*, а.е. 73, л. 76; а.е. 327, л. 65.

изчисляването на базата за арахата отчуждените имоти в полза на държавата и секвестрираните ценности също се включват в облагаемата маса, върху която ще се изчисли данъкът. Арахата се събира, като се отварят деблокираните сметки на евреите в банките и се изтегли данъкът от тях, без участието на формалните собственици. На тези, които не желаят да плащат или твърдят, че нямат с какво, им се налага пълен заповор върху сметките¹⁹⁹. Възможен вариант да се получи желаният данък е да се продаде недвижимото имущество или ако няма такова – движимото, и от полученото да се вземе дължимата сума. Но инструкцията на КЕВ е тази мярка да се прилага камо в краен случай²⁰⁰.

Тези нови такси и по-високи данъци са нужни за Комисарството, защото от тях ще се състави и Фонд „Еврейски общини“, а следователно и бюджетът на КЕВ²⁰¹. В този случай Комисарството решително се намесва в определянето и събирането на данъци, което по принцип е функция на Министерството на финансите и на местните власти.

Основните разходи на КЕВ за първото тримесечие не са заплатите, нито режийните. Изразходваните средства за еврейските общини са 5 млн. и 700 хил. лв. Най-големите разходи на Комисарството отиват за изселването, настаняването и депортацията на евреите от Беломорска Тракия, Македония, Моравско и възлизат на 22 млн. и половина лева. От последните най-голямата част се пада на „платени пътни билети на изселници евреи от Беломорието и Македония“ – 16 400 хил. лв.²⁰², което на човек е средно по 1366 лв. Става дума за разходи за влаковете и корабите, отвели евреите към Полша.

Второто по големина перо в графата с разходите се отнася до подготовката на лагерите и изхранване на евреите, което възлиза на 6 млн. и 144 хил. лв.²⁰³ Това е средно по 512 лв. на човек.

Отчетът на КЕВ за второто тримесечие (1 април – 30 юни) на 1943 г. показва, че тенденцията приходите да са по-малки от разходите е преодоляна. Постъпленията за април, май и юни възлизат на близо 90 млн. лв., а разходите са 17 354 258 лв. Като се прибави излишъкът към 31 март от 70 млн. лв., се вижда, че КЕВ разполага към 30 юни 1943 г. с излишък от 143 млн. лв.²⁰⁴ Основните приходи са от т.нар. законен процент, от такси и облози на еврейските общини и от „случайни приходи“²⁰⁵. Разходите отиват основно за преселване, лагери за евреите и за еврейските общини. На предпоследно място

¹⁹⁹ *Пак там*, а.е. 327, л. 106.

²⁰⁰ *Пак там*, л. 107.

²⁰¹ *Пак там*, а.е. 73, л. 7; а.е. 327, л. 66.

²⁰² *Пак там*, а.е. 103, л. 25.

²⁰³ *Пак там*, л. 26.

²⁰⁴ *Пак там*, а.е. 120, л. 26.

²⁰⁵ *Пак там*, л. 27.

са разноските от раздадените заплати – 1 и половина млн. лв., а разходите за надничари, извънреден труд, външни лица, канцеларски материали и други взети заедно не достигат и 1 млн. лв.²⁰⁶

В отчета на КЕВ за третото тримесечие (1 юли – 30 септември) на 1943 г. се вижда, че приходът вече е два пъти по-голям от този през първото тримесечие, докато разходът е почти същия – едва с 5 млн. лв. по-висок. КЕВ е не само в състояние да се самофинансира, но се оказва и изключително печеливша организация. Комисарството на практика не е в състояние да изразходва средствата си. Натрупва се фонд, който към 30 септември надминава 170 млн. лв.²⁰⁷

През юли 1943 г. Ал. Белев нанася нов удар на евреите – всички суми, които постъпват в банките на сметка на лица от еврейски произход и са под 1000 лв., директно отиват в приход във Фонд „Еврейски общини“, без да се открива сметка на правоимащите²⁰⁸. Това гарантира нови, „свежи“ постъпления в хазната на КЕВ. За третото тримесечие от имущества на еврейските общини, такси, облози, „законен процент“ върху блокираните еврейски сметки постъпленията възлизат на 54 млн. лева. „Случайните приходи“ на Комисарството са 43 млн. лв. Вижда се, че точно в графата „случайни“ има преизпълнение на предвиденото над 50 пъти. Постепенно най-много средства в бюджета на ведомството започват да постъпват от „случайни приходи“, а не от надлежно описаните и пресметнати пера. Никъде в отчетите не е дори загатнато какво се разбира под „случайни разходи“. Само в проектобюджета за 1942 г. в скоби е записано, че става дума за жълтите значки на евреите, които те са задължени да си закупуват и носят. Ясно е, че от продажбата на значки няма как да се натрупат милиони. „Случайните приходи“ не идват и от въведените всевъзможни, но дребни такси, нито от продажбата на конфискуваните укрити ценности, тъй като приходите от тях постъпват по друго перо. Възможното обяснение е, че тези средства са приход от започналите продажби на имуществото на депортираните от Новите земи евреи, от даването под наем на еврейски апартаменти, магазини, кантори и складове, главно в София, комисионни при търговете на акции от еврейските предприятия.

Общо за 1943 г. за КЕВ има предвидени приходи от 116 млн. лв., а само към 30 септември те вече са близо 162 млн. лв.²⁰⁹

²⁰⁶ Пак там, л. 28.

²⁰⁷ Пак там, а.е. 119, л. 28.

²⁰⁸ ДВ, № 152, 1943-07-10.

²⁰⁹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 119, л. 23.

Разходите на КЕВ за общо 9 месеца са 66 милиона и 203 хил. лв. и по всичко личи, че няма да бъдат изразходвани позволените кредити за годината. Известно изключение е само перото за заплати – за 1943 г. са предвидени 8 млн. лв., а към 30 септември вече са изразходвани 5 млн. лв. Но като се има предвид, че за тримесечие са нужни около 2 млн. лв. за заплати, КЕВ ще успее да се впише в предвидената годишна сума²¹⁰.

За жалост, в архивните документи на Комисарството не бе открит отчетът за последното тримесечие на 1943 г., но при натрупания огромен резервен фонд няма съмнение, че в КЕВ спокойно са посрещнали 1 януари 1944 г. Дори може да се направи предположение, че годината е завършила за Комисарството така успешно във финансово отношение, както е започнала.

Приетият от Съвета при комисаря на 10 януари бюджет на КЕВ за 1944 г. предвижда 286 337 653 лв. приход и съответно толкова разход²¹¹. На 22 януари бюджетът е одобрен и от Министерския съвет. В него обаче е допусната грешка и се оказва, че служителите в КЕВ трябва да получават по-малки заплати, отколкото през 1942 г. Налага се Министерският съвет със свое постановление от 21 април 1944 г. да приеме поправки в него²¹². След само една седмица правителството одобрява първия допълнителен бюджет на Фонд „Еврейски общини“ в размер на близо 1300 хил. лв., тъй като се оказва, че бюджетите за 1942, 1943 и 1944 г. не са предвидили заплащането на данък *занятие* и задължителни вноски по фонд „Обществени бедствия“ от служителите на Комисарството. Операцията е сравнително лесна – тази сума се взема от неизразходваните средства през 1943 г.²¹³ Оказва се, че институцията, която е издигнала в култ контрола и стриктната отчетност, която разполага с няколко счетоводни служби, не е плащала данъците с години!

В бюджета на Фонд „Еврейски общини“ за 1944 г. се предвижда да постъпят 56 млн. лв. от „законния процент“ върху блокираните суми, 36 млн. – от такси и данъци, 15 млн. – „случайни приходи“, 3 млн. лв. – от конфискувани залози, и 2 млн. лв. – от издавани от Комисарството удостоверения. Но най-голямото приходно перо са 173 млн. лв., неоползотворени през 1943 г.²¹⁴

Разрешеният кредит за заплати през 1944 г. отново е около 8 млн. лв. Веществените разходи обаче са намалени с около милион и половина лева.

²¹⁰ *Пак там*, л. 24.

²¹¹ *Пак там*, а.е. 79, л. 27.

²¹² *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 135.

²¹³ *Пак там*, л. 136–140.

²¹⁴ *Пак там*, л. 143.

Предвидените суми за преселване на евреи, лагери, за еврейските общини, за бедните евреи остават същите, както през 1943 г. – 85 млн. лв.²¹⁵

От бюджета могат да се направят изводи какви ще са основните дейности на КЕВ през 1944 г. – ще продължи изселването на евреите и поддръжката на лагери за „неблагонадеждните“ сред тях. Съставът на Комисарството остава почти същият, т. е. всичко сочи, че тази институция не смята дейността си за приключена и ще продължава да изпълнява основните си задачи.

За съжаление, липсват документи, които да покажат как се е реализирал този отчет. Бомбардировките разстройват работата на Комисарството и е сигурно, че бюджетът му не е изпълнен според предвижданията.

Както всяка институция, КЕВ има разходи за наем, поддръжка, режийни, канцеларски материали и др., които не представляват особен изследователски интерес. Комисарството не си позволява значителни разноси по тези пера, въпреки че разполага с огромни средства. По-важни са възнагажденията на служителите или как правителството, а и самото Комисарството оценяват положения от тях труд.

Заплатите на служителите в Комисарството, или разходите за личния състав на КЕВ, не са определени и не присъстват в публикувания Правилник за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“. От една страна, те са според разпорежданията на Закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагажденията на държавните служители²¹⁶. От друга страна, през септември 1942 г., Дирекцията за бюджета и отчетността отбелязва, че заплатите на служителите в КЕВ ще бъдат по-високи от тези на равните по ранг държавни служители, но в други ведомства. Разликата варира между 150 и 1000 лева²¹⁷.

През есента на 1942 г. възнагаждението на комисаря е предвидено на 9900 лв. месечно, но февруари 1943 г. вече е 12 800 лв.²¹⁸ Отново за 1943 г. заплатата на началниците на отделения е 8400 лв. месечно, на главния инспектор – 8 хил. лв. Инспекторите получават за труда си между 5 и 7 хил. лв. Стенографите вземат между 3200 и 4200 лв., машинописците – не повече от 3 хил. лв.²¹⁹ Плаващи са заплатите и на много от другите чиновници в КЕВ. Явно месечното възнагаждение зависи от обема свършена работа.

С 21 постановление от 15 ноември 1943 г. Министерският съвет приема да се плаща по 250 лв. на член от комисиите на КЕВ на заседание извън работно

²¹⁵ *Пак там*, л. 144–146.

²¹⁶ *Пак там*, оп. 3, а.е. 285, л. 19.

²¹⁷ *Пак там*, а.е. 71, л. 17–19.

²¹⁸ *Пак там*, а.е. 63, л. 87–88; а.е. 285, л. 9.

²¹⁹ *Пак там*, а.е. 285, л. 9.

време²²⁰. Служителите на КЕВ получават и редовно увеличение на заплатите за прослужени години дори и да са на ниски длъжности²²¹. Техните възнаграждения действително са малко по-високи от тези в много други държавни учреждения. Въпреки че разполага с многомилionen резервен фонд, който дори не успява да похарчи, ръководството на КЕВ не си позволява да раздаде някаква част от него на служителите си (и на себе си) под формата на бонуси или други стимули.

Надничарите са отделна категория хора, не са щатни служители, но местоработата им е в сградата на Комисарството и работят рамо до рамо с редовите чиновници. Дневното им възнаграждение първоначално е 200 лв., но с времето се увеличава. Външни хора в структурата на КЕВ са и делегатите при еврейските общини. Те не са на щат, но и длъжността им не е краткотрайна като при надничарите. Делегатите също получават възнаграждения, които в повечето случаи им се явяват допълнителна, втора заплата, на която се правят удръжки според закона. Ликвидатори на еврейски предприятия и вещите лица също не са към личния състав на КЕВ, те се назначават безсрочно за конкретна дейност, за което получават възнаграждение²²². Освен тях има и членове на комисиите по продажба на движимо имущество на лица от еврейски произход, които също получават пари от КЕВ. Повечето от тях вземат между 2000 и 6500 лв. в зависимост от това колко дни са работили през месеца²²³.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да централизира уреждането на еврейския въпрос, българското правителство създава специализирана институция – Комисарство за еврейските въпроси. Тя е замислена като временна служба за разрешаването на конкретен проблем и притежава извънредни пълномощия. На теория разполага с широка автономия и се съобразява само с решенията на министъра на вътрешните работи и на Министерския съвет. Комисарството има правото да изисква от другите правителствени служби всякакъв вид сътрудничество.

КЕВ си има ясна структура и определен личен състав, но зад привидно малкия му брой са скрити множество нещатни и временни сътрудници. Това, което отличава Комисарството от останалите ведомства, е независимото от държавния бюджет финансиране. На практика тази институция разполага с огромен финансов ресурс и според съвременните разбирания тя е печелившо предприятие. По какъв начин са осигурени тези средства е друг въпрос и той е

²²⁰ ДВ, № 262, 1943-11-19.

²²¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 135, л. 171.

²²² *Пак там*, а.е. 222, л. 8, 17.

²²³ *Пак там*, а.е. 237, л. 35–38.

от областта на моралните оценки. Ако се абстрахираме от целта, с която е създадено КЕВ, ще видим, че в много отношения то е типично държавно ведомство – със своя структура, вътрешен ред и неизбежните интриги. Също като службите по другите министерства и дирекции, Комисарството страда от текучеството на кадри, от бомбардировките и най-вече от външнополитическата конюнктура. С германските победи през 1941 – 1942 г. мерките срещу евреите се ожесточават, а с настъплението на съюзниците от средата на 1943 и през 1944 г. те се смекчават. Когато става очевидно, че Германия губи войната, еврейският въпрос е снет от дневния ред на управляващите, а с него си отива и КЕВ.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

А. ИЗВОРИ

I. АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ | ARCHIVAL DOCUMENTS

Централен държавен архив [ЦДА]

Ф. 190к, Комисарство за еврейските въпроси – оп. 1, а. е. 1, 143, 348; оп. 3, а. е. 37, 38, 47, 61, 63, 64, 65, 71, 73, 79, 103, 108, 114, 119, 120, 126, 134, 135, 140, 216, 217, 222, 230, 237, 247, 285, 288, 327, 333, 366.

Tsentralen darzhaven arhiv [TsDA]

Ф. 190к, Komisarstvo za evreyskite vaprosi – оп. 1, а. е. 1, 143, 348; оп. 3, а. е. 37, 38, 47, 61, 63, 64, 65, 71, 73, 79, 103, 108, 114, 119, 120, 126, 134, 135, 140, 216, 217, 222, 230, 237, 247, 285, 288, 327, 333, 366.

II. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ | PUBLISHED DOCUMENTS

Държавен вестник, 1941–1944 г.

КОЕН, Давид. *Оцеляването. Сборник от документи 1940–1944*. София: Шалом, 1995.

Обречени и спасени: България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. София: ИК Синева, 2007; 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

Darzhaven vestnik, 1941–1944 г.

KOEN, David. *Otselyavaneto. Sbornik s dokumenti 1940–1944*. Sofia: Shalom, 1995.

Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitskata programa na Tretiya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti. Sofia: Sineva, 2007. ISBN 978-954-9983-63-0.

III. СПОМЕНИ И ДНЕВНИЦИ | MEMOIRS AND DIARIES

Дневник на Първан Драганов – бивши министър на външните работи от 12 юни до 1 септември 1944 година. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993. ISBN 954-509-098-7.

МИХОВ, Никола. *Дневник 19 септ. 1943 – 7 септ. 1944 г.* София: ИК Синева, 2004. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

МУРАВИЕВ, Константин. *Събития и хора.* София: Гутенберг, 2004. ISBN 954-9943-67-4.

ПЕШЕВ, Димитър. *Спомени.* София: Гутенберг, 2004. ISBN 954-9943-73-9.

ФИЛОВ, Богдан. *Дневник.* София: Издателство на ОФ, 1990.

Dnevnik na Parvan Draganov – bivsh ministar na vashnite raboti ot 12 yuni do 1 septemvri 1944 godina. Sofia: Voennoizdatelski kompleks „Sv. Georgi Pobedonosets“, 1993. ISBN 954-509-098-7.

FILOV, Bogdan. *Dnevnik.* Sofia: Izdatelstvo na OF, 1990.

МИНОВ, Nikola. *Dnevnik 10 sept. 1943 – 07 sept. 1944.* Sofia: Sineva, 2004. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

MURAVIEV, Konstantin. *Sabitiya i hora.* Sofia: Gutenberg, 2004. ISBN 954-9943-67-4.

Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitskata programa na Tretiya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti. Sofia: Sineva, 2007. ISBN 978-954-9983-63-0.

PESHEV, Dimitar. *Spomeni.* Sofia: Gutenberg, 2004. ISBN 954-9943-73-9.

Б. НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА | ACADEMIC LITERATURE

АВРАМОВ, Румен. „Спасение“ и падение. *Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012. ISBN 978-954-07-3311-1.

БАР-ЗОАР, Михаел. *Извън хватката на Хитлер.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и др, 1999. ISBN 954-07-1329-3.

Българи и евреи. Ч. 2. София: Тангра ТанНакРа, 2000. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8.

ГЕОРГИЕВ, Георги. *Последните 365 дни на българската буржоазия.* София: Военно издателство, 1989.

ДИМИТРОВ, Илчо. *Равносметка.* Пловдив: Христо Г. Данов, 1989.

КАЛИНОВА, Евгения; БАЕВА, Искра. *Българските преходи 1939–2005*. София: Парадигма, 2006. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на холокоста. В: *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, 69–130. ISBN 978-954-9983-63-0.

ПАУНОВСКИ, Владимир; ИЛЕЛ, Йосиф. *Евреите в България между унищожението и спасението*. София: Адаса прес, 2000. ISBN 954-90794-1-4.

ТАШЕВ, Ташо. *Министрите на България 1879–1999*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и др., 1999. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

AVRAMOV, Rumen. „Spasenie“ i padenie. *Mikroekonomika na darzhavniya antisemitizam v Bulgaria 1940–1944*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2012. ISBN 978-954-07-3311-1.

BAR-ZOAR, Mihael. *Izvan hvatkata na Hitler*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ i dr., 1999. ISBN 954-07-1329-3.

Bulgari i evrei. Ch. 2. Sofia: Tangra TanNakRa, 2000. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8.

DIMITROV, Ilcho. *Ravnosmetka*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1989.

GEORGIEV, Georgi. *Poslednite 365 dni na bulgarskata burzhoaziya*. Sofia: Voenno izdatelstvo, 1989.

KALINOVA, Evgenia; BAEVA, Iskra. *Bulgarskite prehodi 1939–2005*. Sofia: Paradigma, 2006. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

KOEN, David. „Chudoto na evreyskiya narod“: iz istoriyata na sotsialnata, politicheskata i kulturnata integratsiya na evreyskata obshtnost v Bulgaria i neynoto otselyavane v godinite na Holokosta. In: *Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitската програма на Третиya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti*. Sofia: Sineva, 2007, 69–130. ISBN 978-954-9983-63-0.

PAUNOVSKI, Vladimir; ILEL, Yosif. *Evreite v Bulgaria mezhdunishtozhenieto i spasenieto*. Sofia: Adasa pres, 2000. ISBN 954-90794-1-4.

TASHEV, Tasho. *Ministrite na Bulgaria 1879–1999*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“ ets., 1999. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

THE STATE INSTITUTION
COMMISSARIAT FOR JEWISH AFFAIRS

ASSOC. PROF. VLADIMIR STANEV, PHD
DANIELA TASHEVA

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632> | <https://orcid.org/0009-0007-1317-1772>

 vgeorgievs@uni-sofia.bg | tasheva.daniela@gmail.com

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.77-115>

 Received 2024-05-18; reviewed 2024-06-14; accepted 2024-06-20; published online 2024-11-14.

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. Any institution organized by a government must define its status and place in the state apparatus, and establish links with other state bodies. It must regulate its funding and develop rules for spending and reporting on the funds it receives. The structure of the institution itself is crucial to its purpose. It is also important to establish some internal rules for its functioning. All these problems were faced by the newly established *Commissariat for Jewish Affairs* in 1942. Although it was created for a temporary purpose – to implement the Law for the Protection of the Nation and other legal acts concerning Jews in Bulgaria – it became a typical Bulgarian state institution, with all the flaws of the bureaucratic apparatus, internal struggles, external dependencies, and its fate was determined by events that took place outside it, even outside the country. Strongly demonized in historiography because of the subject of its activity, the Commissariat has not yet been studied as a state institution with a specific status, internal functioning, and organization.

Keywords: Bulgaria, World War II, anti-Semitism, state institution, bureaucracy